Lyceum India Journal of Social Sciences || ISSN (Online): 3048-6513
Volume: 3 Issue: 3 || February 2026 (Special Issue 1) || DOI: 10.5281/zenodo.18848786

प्रशासन आणि सुशासनातील सयाजीराव गायकवाड यांचे योगदान

ऐश्वर्या अशोक कांबळे[1] & प्रा. डॉ. संजय जी. कांबळे[2]

सारांश :-

आधुनिक भारतीय प्रशासनाच्या इतिहासात बडोदा संस्थानचे महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचे स्थान अत्यंत महत्वाचे आहे. ते एक दूरदृष्टी असलेले प्रशासक, समाजसुधारक आणि लोककल्याणकारी राज्याचे प्रारूप उभारणारे शासक म्हणून ओळखले जातात. सुशासन संकल्पनेतील पारदर्शकता, उत्तरदायित्व, सहभागात्मक प्रशासन, कार्यक्षमता व समावेशक विकास या तत्वांचा ऐतिहासिक पाया सयाजीराव महाराजांच्या प्रशासकीय सुधारणांमध्ये आढळतो. बडोदा संस्थानामध्ये त्यांनी केलेली प्रशासकीय पुनर्रचना, खातेनिहाय विभागणी, अधिकाऱ्यांची नेमणूक आणि विकेंद्रीकरण यामुळे प्रशासन अधिक कार्यक्षम झाले. स्थानिक स्वराज्य संस्थांना बळकटी देणे, ग्रामपंचायतींना अधिकार देणे आणि नागरिकांचा सहभाग वाढवणे यावर त्यांनी भर दिला.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांच्या कल्याणकारी धोरणांमध्ये शिक्षणाला सर्वोच्च प्राधान्य देण्यात आले. मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण, ग्रंथालय चळवळ, उच्च शिक्षण, स्त्री शिक्षणाचा प्रसार आणि शिष्यवृत्ती योजना यांमुळे मानवी विकासाला चालना मिळाली. यासोबतच आरोग्य सेवा, स्वच्छता, पाणीपुरवठा, कृषी सुधारणा, उद्योग विकास आणि सामाजिक सुधारणा या क्षेत्रांत त्यांनी केलेले कार्य आधुनिक कल्याणकारी राज्याच्या संकल्पनेशी सुसंगत होते. अस्पृश्यता निर्मूलन, सामाजिक समता आणि वंचित घटकांचे सक्षमीकरण यावर त्यांनी विशेष भर दिला. सयाजीराव महाराजांनी केवळ धोरणनिर्मिती केली नाही तर प्रभावी अंमलबजावणी, नियमित निरीक्षण, मूल्यमापन आणि प्रशासकीय उत्तरदायित्वाची मजबूत यंत्रणाही विकसित केली.

प्रस्तावना:

आधुनिक भारतीय प्रशासनाच्या इतिहासात बडोदा संस्थानाचे महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचे स्थान अत्यंत महत्वपूर्ण आहे. ब्रिटिश कालखंडामध्ये बहुतांश संस्थाने पारंपरिक, सरंजामी आणि शासककेंद्रित प्रशासन पद्धतीवर आधारित होती. अशा परिस्थितीत बडोदा संस्थानाचे शासक म्हणून सयाजीराव गायकवाड यांनी लोककल्याणकारी, आधुनिक आणि प्रगतीशील प्रशासनाची पायाभरणी केली. त्यांनी केवळ प्रशासकीय सुधारणा केल्या नाहीत, तर सुशासनाच्या मूलभूत

[1] संशोधन केंद्र : विवेकानंद कला, सरदार दलिपसिंह वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर
[2] प्राध्यापक व विभागप्रमुख, लोकप्रशासन विभाग, राजर्षी शाहू कला व विज्ञान महाविद्यालय, वाळूज, ता. गंगापूर, जि. छत्रपती संभाजीनगर

तत्वांना व्यवहारात आणले. सयाजीराव गायकवाड यांचे प्रशासन लोकाभिमुख होते. त्यांनी शिक्षण, आरोग्य, सामाजिक न्याय, स्थानिक स्वराज्य संस्था, कृषी सुधारणा आणि सार्वजनिक सेवा वितरण यांवर विशेष भर दिला. त्यांची धोरणे दूरदृष्टीची होती आणि आधुनिक लोकशाही प्रशासनाच्या मूल्यांशी सुसंगत होती. त्यांनी गुणवत्तेवर आधारित प्रशासकीय व्यवस्था निर्माण केली, विकेंद्रीकरणाला चालना दिली आणि पारदर्शकता व उत्तरदायित्वावर भर दिला. त्यामुळे बडोदा संस्थान त्या काळातील एक आदर्श प्रशासन मॉडेल म्हणून ओळखले जाऊ लागले.

सुशासन ही संकल्पना आजच्या काळात अत्यंत महत्त्वाची मानली जाते, परंतु महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी या तत्त्वांचा अवलंब त्यांच्या काळातच केला होता. त्यांनी नागरिकांचे कल्याण हे प्रशासनाचे केंद्रबिंदू मानले. मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण, सार्वजनिक ग्रंथालये, आरोग्य सुविधा, न्यायव्यवस्थेचे स्वातंत्र्य आणि सामाजिक समतेवर आधारित धोरणे यांमुळे त्यांनी प्रशासनाला अधिक मानवी आणि विकासाभिमुख बनवले.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1) महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांच्या प्रशासकीय सुधारणा व आधुनिक प्रशासनातील त्यांचे योगदान अभ्यासणे.
2) बडोदा संस्थानातील सुशासनाच्या अंमलबजावणीचे विश्लेषण करणे.
3) शिक्षण, आरोग्य व सामाजिक न्याय क्षेत्रातील त्यांच्या धोरणांचा प्रभाव तपासणे.
4) विकेंद्रीकरण व स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या बळकटीकरणातील त्यांची भूमिका मूल्यमापन करणे.
5) आधुनिक भारतीय प्रशासन व लोककल्याणकारी राज्यावर त्यांच्या विचारांचा प्रभाव अभ्यासणे.

स ंशोधन गृहितके :

1) महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांच्या प्रशासकीय सुधारणा बडोदा संस्थानात कार्यक्षम प्रशासनास कारणीभूत ठरल्या.
2) महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांच्या धोरणामुळे प्रशासनात पारदर्शकता व उत्तरदायित्व वाढले.
3) शिक्षण व सामाजिक सुधारणा क्षेत्रातील उपक्रमांमुळे सामाजिक विकासाला गती मिळाली.
4) विकेंद्रीकरणामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्था अधिक प्रभावीपणे कार्य करू लागल्या.
5) सयाजीराव गायकवाड यांच्या प्रशासन मॉडेलचा प्रभाव आधुनिक भारतीय सुशासन संकल्पनेवर पडला.

प्रशासनातील सुधारणा : सयाजीरावांचे योगदान

महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांची प्रशासकीय कारकीर्द ही बडोदा संस्थानाच्या इतिहासातील सर्वात परिवर्तनवादी कालखंड मानली जाते. त्यांच्या सुधारणांमुळे प्रशासनाचे स्वरूप केवळ शासकीय नियंत्रण, कर वसुली आणि कायदा-सुव्यवस्था राखण्यापुरते मर्यादित न राहता, ते सामाजिक परिवर्तन, आर्थिक विकास आणि मानवी कल्याण साधणारे प्रभावी साधन बनले. त्यांनी पारंपरिक सरंजामी व व्यक्तिकेंद्रित प्रशासनाऐवजी आधुनिक तर्कसंगत, संस्थात्मक आणि नागरिककेंद्रित शासनव्यवस्था निर्माण केली. त्यांच्या प्रशासकीय सुधारणांमध्ये कार्यक्षमता, पारदर्शकता, उत्तरदायित्व, सहभागात्मकता, कायद्याचे राज्य आणि समावेशकता या आधुनिक सुशासनाच्या तत्त्वांचा स्पष्ट प्रभाव दिसून येतो.

1) प्रशासकीय पुनर्रचना:

महाराजा सयाजीरावांनी बडोदा संस्थानातील प्रशासकीय संरचनेत मूलभूत आणि पद्धतशीर बदल घडवून आणले. त्यांनी प्रशासनाची खातेनिहाय विभागणी करून प्रत्येक विभागासाठी पात्र, प्रशिक्षित आणि व्यावसायिक अधिकाऱ्यांची नियुक्ती केली. महसूल, शिक्षण, आरोग्य, सार्वजनिक बांधकाम, कृषी, उद्योग, न्याय व स्थानिक स्वराज्य या विभागांची स्वतंत्र कार्यक्षेत्रे निश्चित करण्यात आली. ब्रिटिश प्रशासकीय प्रणालीतील कार्यक्षम घटकांचा अवलंब करताना त्यांनी ती भारतीय सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिक वास्तवाशी सुसंगत केली. आधुनिक सचिवालय पद्धती, लिखित नियमावली, फाइल व्यवस्थापन, नोंदणी प्रणाली, स्पष्ट कार्यपद्धती आणि प्रशासकीय शिस्त यांची काटेकोर अंमलबजावणी करण्यात आली. निर्णयप्रक्रियेत वस्तुनिष्ठता आणण्यासाठी अहवाल प्रणाली, आकडेवारी संकलन आणि नियमित निरीक्षण यंत्रणा विकसित करण्यात आली. भ्रष्टाचाराला आळा घालण्यासाठी अंतर्गत लेखापरीक्षण, तपासणी पथके आणि नियंत्रण मजबूत करण्यात आले. अधिकाऱ्यांच्या प्रशिक्षणावर भर देण्यात आला, ज्यामुळे प्रशासकीय क्षमता वाढली. या पुनर्रचनेमुळे प्रशासन अधिक संघटित, पारदर्शक, उत्तरदायी आणि परिणामकारक बनले.

2) विकेंद्रीकरण:

सयाजीराव गायकवाड यांनी केंद्रित शासनपद्धतीऐवजी विकेंद्रीकरणाच्या तत्त्वाला प्राधान्य दिले. त्यांच्या मते, प्रभावी प्रशासनासाठी निर्णयप्रक्रिया लोकांच्या जवळ असणे आवश्यक होते. त्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिक अधिकार, आर्थिक साधने आणि प्रशासकीय जबाबदाऱ्या दिल्या. ग्रामपंचायती, नगरपालिका आणि जिल्हा प्रशासन यांचे सक्षमीकरण करण्यात आले. स्थानिक पातळीवरील समस्या स्थानिक प्रतिनिधींमार्फत सोडवण्याची व्यवस्था निर्माण करण्यात आली. नागरिकांचा सहभाग वाढवण्यासाठी स्थानिक प्रतिनिधित्वाला चालना देण्यात आली, ज्यामुळे प्रशासन अधिक लोकाभिमुख झाले. विकेंद्रीकरणामुळे निर्णयप्रक्रिया जलद झाली, प्रशासकीय विलंब कमी झाला आणि तळागाळातील लोकांपर्यंत

शासनाची पोहोच सुधारली. तसेच स्थानिक नेतृत्व विकसित होऊन लोकशाही मूल्यांचा पाया मजबूत झाला. या धोरणामुळे बडोदा संस्थानातील प्रशासन अधिक पारदर्शक, जबाबदार आणि समावेशक बनले.

3) लोककल्याणकारी प्रशासनः

महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी बडोदा संस्थानामध्ये पूर्णतः लोककल्याणकारी प्रशासन राबवले. त्यांनी शिक्षणास सर्वोच्च प्राधान्य देत मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण सुरू केले, सार्वजनिक ग्रंथालयांची स्थापना केली आणि उच्च शिक्षण संस्थांना प्रोत्साहन दिले. स्त्री शिक्षण, शिष्यवृत्ती योजना आणि व्यावसायिक शिक्षणावर भर देण्यात आला, ज्यामुळे मानवी विकासाला चालना मिळाली. आरोग्य क्षेत्रात सार्वजनिक रुग्णालये, दवाखाने, मातृत्व केंद्रे आणि स्वच्छता कार्यक्रम राबवण्यात आले. पाणीपुरवठा, स्वच्छता, गृहनिर्माण आणि ग्रामीण विकासावर विशेष लक्ष देण्यात आले. कृषी क्षेत्रात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर, सिंचन सुविधा, कृषी संशोधन केंद्रे आणि शेतकरी कल्याण योजना सु डिग्री करण्यात आल्या. औद्योगिक विकासासाठी पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यात आल्या. सामाजिक न्यायाच्या क्षेत्रात अस्पृश्यता निर्मूलन, जातिभेद कमी करणे, स्त्री सक्षमीकरण आणि वंचित घटकांच्या उन्नतीसाठी धोरणे राबवली गेली. त्यांनी सामाजिक समता, समान संधी आणि समावेशक विकासावर भर दिला. या सर्व उपाययोजनांमुळे बडोदा संस्थान हे आधुनिक कल्याणकारी राज्याचे आदर्श प्रारूप ठरले.

सुप्रशासनाची तत्त्वे आणि सयाजीराव :

सुशासन ही संकल्पना आधुनिक सार्वजनिक प्रशासनाचा पाया मानली जाते. यात पारदर्शकता, उत्तरदायित्व, कार्यक्षमता, कायद्याचे राज्य, समावेशकता आणि नागरिकांचा सहभाग या तत्त्वांचा समावेश होतो. जरी सुशासन ही संज्ञा अलीकडच्या काळात प्रचलित झाली असली, तरी या तत्त्वांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी बडोद्याचे महाराज सयाजीराव गायकवाड यांच्या प्रशासनात स्पष्टपणे दिसून येते. त्यांनी बडोदा संस्थानात राबवलेल्या प्रशासकीय सुधारणांमध्ये सुशासनाची मूलभूत तत्त्वे अंतर्भूत होती, ज्यामुळे त्यांचे शासन अधिक लोकाभिमुख, न्याय्य आणि विकासाभिमुख बनले.

1) पारदर्शकताः

प्रशासनाचे एक महत्वपूर्ण वैशिष्ट्य म्हणजे निर्णयप्रक्रियेतील पारदर्शकता. महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी प्रशासकीय कामकाज व्यक्तिकेंद्रित किंवा गुप्त न ठेवता ते नियमबद्ध, लिखित आणि खुल्या पद्धतीने राबवले. आधुनिक सचिवालय पद्धती, फाइल व्यवस्थापन, अधिकृत नोंदणी आणि लिखित आदेश यांची काटेकोर अंमलबजावणी करण्यात आली. यामुळे प्रशासकीय निर्णयांचा मागोवा घेणे शक्य झाले आणि मनमानी कारभाराला आळा बसला. जनतेशी संवाद साधण्यावर त्यांनी विशेष भर दिला. सार्वजनिक तक्रार निवारण व्यवस्था, अर्ज-परीक्षण प्रक्रिया आणि माहिती प्रसारण

यंत्रणा विकसित करण्यात आली. महत्त्वाच्या धोरणांची माहिती नागरिकांपर्यंत पोहोचवली जात असे, ज्यामुळे प्रशासन व जनता यांच्यात विश्वासाचे वातावरण निर्माण झाले. आर्थिक व्यवहारांमध्ये पारदर्शकता आणण्यासाठी लेखापरीक्षण प्रणाली मजबूत करण्यात आली. सार्वजनिक खर्च, कर संकलन आणि विकास कामांचे तपशील व्यवस्थितरीत्या नोंदवले जात असत.

2) उत्तरदायित्व:

महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांच्या प्रशासनात उत्तरदायित्व हे सुप्रशासनाचे प्रमुख तत्व होते. अधिकाऱ्यांना त्यांच्या कामासाठी जबाबदार धरण्याची व्यवस्था होती. प्रशासकीय यंत्रणेत नियमित निरीक्षण, तपासणी आणि मूल्यमापन प्रणाली विकसित करण्यात आली. विविध विभागांना कालबद्ध अहवाल सादर करणे बंधनकारक होते, ज्यामुळे कामकाजाचे परीक्षण करता येत असे. भ्रष्टाचारविरोधी धोरणे कठोरपणे राबवण्यात आली. गैरव्यवहार आढळल्यास संबंधित अधिकाऱ्यांवर शिस्तभंगाची कारवाई केली जात असे. अंतर्गत लेखापरीक्षण विभाग, विशेष तपासणी पथके आणि प्रशासकीय नियंत्रण यंत्रणा कार्यरत होती. यामुळे प्रशासकीय शिस्त बळकट झाली आणि सार्वजनिक निधीचा गैरवापर कमी झाला. शिक्षण, आरोग्य, स्वच्छता आणि ग्रामीण विकास कार्यक्रमांचे नियमित मूल्यमापन करण्यात येत असे, ज्यामुळे प्रशासन अधिक परिणामाभिमुख बनले.

3) सहभागात्मक प्रशासन:

महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांच्या सुशासन दृष्टिकोनातील सर्वात महत्त्वाचा घटक म्हणजे सहभागात्मक प्रशासन. त्यांनी शासन केवळ राजसत्ता किंवा नोकरशाहीपुरते मर्यादित न ठेवता नागरिकांना निर्णयप्रक्रियेत सामील करून घेतले. विकेंद्रीकरणाच्या माध्यमातून स्थानिक स्वराज्य संस्थांना बळकटी देण्यात आली, ज्यामुळे स्थानिक पातळीवर नागरिकांचा सहभाग वाढला. ग्रामपंचायती, नगरपालिका आणि जिल्हा प्रशासनास अधिक अधिकार देण्यात आले. समस्या स्थानिक प्रतिनिधींमार्फत सोडवण्याची व्यवस्था निर्माण करण्यात आली. सार्वजनिक बैठका, सल्लागार समित्या आणि स्थानिक संस्था यांच्या माध्यमातून नागरिकांचा सहभाग वाढवला गेला. त्यामुळे धोरणे अधिक वास्तववादी व गरजांवर आधारित झाली. सेवा वितरण सुधारले, प्रशासनाबद्दल विश्वास निर्माण झाला तसेच स्थानिक नेतृत्व विकसित होऊन लोकशाही मूल्यांचा पाया मजबूत झाला.

धोरण अंमलबजावणीतील कार्यक्षमता :

महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांच्या प्रशासनाचे एक महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य म्हणजे धोरणनिर्मितीबरोबरच त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी. त्यांनी केवळ प्रगतशील धोरणे तयार केली नाहीत, तर ती प्रत्यक्षात परिणामकारकपणे राबवण्यासाठी सक्षम प्रशासकीय यंत्रणाही उभारली. त्यामुळे बडोदा संस्थानातील प्रशासन अधिक परिणामाभिमुख आणि कार्यक्षम बनले. प्रत्येक

धोरणासाठी कार्यक्रम आणि जबाबदारीचे निश्चित वाटप यावर आधारित संबंधित विभाग, अधिकारी आणि स्थानिक संस्था यांची नियुक्ती करण्यात आली. आधुनिक सचिवालय पद्धती, फाइल व्यवस्थापन आणि अहवाल प्रणाली यामुळे निर्णयप्रक्रिया व अंमलबजावणी अधिक सुव्यवस्थित झाली. नियमित निरीक्षण व मूल्यमापन यंत्रणा कार्यरत होती आणि अपेक्षित परिणाम न मिळाल्यास आवश्यक सुधारणा केल्या जात असत. शिक्षण, आरोग्य, स्वच्छता, कृषी व ग्रामीण विकास कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीवर विशेष लक्ष दिले गेले. अंतर्गत लेखापरीक्षण आणि तपासणी यामुळे सार्वजनिक निधीचा योग्य वापर सुनिश्चित करण्यात आला. तसेच अधिकाऱ्यांचे प्रशिक्षण व क्षमता-विकास यावर भर देण्यात आला, ज्यामुळे प्रशासकीय कार्यक्षमता वाढली. विकेंद्रीकरणामुळे स्थानिक पातळीवर अंमलबजावणी अधिक प्रभावी झाली. ग्रामपंचायती व नगरपालिका यांना अधिकार दिल्याने धोरणे तळागाळापर्यंत पोहोचली.

आधुनिक प्रशासनासाठी प्रासंगिकत :

महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी बडोदा संस्थानात उभारलेले प्रशासकीय मॉडेल हे केवळ ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून महत्त्वाचे नसून, आजच्या आधुनिक सार्वजनिक प्रशासनासाठीही अत्यंत प्रासंगिक आहे. पारदर्शकता, उत्तरदायित्व, नागरिककेंद्रित सेवा, विकेंद्रीकरण आणि सामाजिक समावेशन या तत्त्वांना आजच्या प्रशासनात केंद्रीय स्थान आहे, जी सयाजीरावांनी त्यांच्या काळात व्यवहारात राबवली होती.

पारदर्शक कारभार :

आधुनिक प्रशासनात पारदर्शकता हे सुशासनाचे मूलभूत तत्त्व मानले जाते. माहितीचा अधिकार, खुली शासनव्यवस्था आणि सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन यांसारख्या संकल्पना आज महत्त्वाच्या आहेत. सयाजीरावांनी त्यांच्या काळातच निर्णयप्रक्रियेत खुलेपणा, लिखित नियमावली, नोंदणी प्रणाली आणि लेखापरीक्षण यंत्रणेद्वारे पारदर्शकता सुनिश्चित केली होती. सार्वजनिक खर्च, कर संकलन आणि विकासकामांचे तपशील पद्धतशीरपणे नोंदवले जात असत. यामुळे भ्रष्टाचाराला आळा बसला आणि जनतेचा प्रशासनावरील विश्वास वाढला.

नागरिककेंद्रित सेवा :

महाराजा सयाजीरावांचे प्रशासन हे पूर्णतः लोककल्याणावर आधारित होते. शिक्षण, आरोग्य, स्वच्छता, पाणीपुरवठा, गृहनिर्माण आणि कृषी विकास या क्षेत्रांना त्यांनी सर्वोच्च प्राधान्य दिले. मोफत व सक्तीचे शिक्षण, सार्वजनिक ग्रंथालये, स्वच्छता अभियान आणि ग्रामीण विकास योजना यांमुळे सामान्य नागरिकांचे जीवनमान उंचावले. आजच्या काळातील ई-गव्हर्नन्स, सेवा वितरण सुधारणा, एकात्मिक सार्वजनिक सेवा केंद्रे आणि नागरिक केंद्रित प्रशासन यांसारख्या उपक्रमांसाठी सयाजीराव महाराजांचे मॉडेल महत्त्वपूर्ण संदर्भबिंदू ठरते.

Lyceum India Journal of Social Sciences || ISSN (Online): 3048-6513
Volume: 3 Issue: 3 || February 2026 (Special Issue 1) || DOI: 10.5281/zenodo.18848786

विकेंद्रीकरण:

महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी केंद्रीकृत शासनपद्धतीऐवजी विकेंद्रीकरणाला चालना दिली. ग्रामपंचायती, नगरपालिका आणि जिल्हा प्रशासन यांना अधिक अधिकार, साधने आणि जबाबदाऱ्या देण्याची व्यवस्था निर्माण केली, ज्यामुळे निर्णयप्रक्रिया जलद, वास्तववादी आणि लोकाभिमुख झाली. आजच्या पंचायती राज व्यवस्था, नगरपालिका सक्षमीकरण आणि स्थानिक स्वशासनाच्या संकल्पनांसाठी त्यांच्या विकेंद्रीकरण धोरणांचा आदर्श उपयुक्त ठरतो. त्यांनी प्रशासन लोकांच्या जवळ नेले, जे सहभागी लोकशाहीचे मूलभूत तत्व आहे.

सामाजिक समावेशन:

महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी सामाजिक न्याय, समान संधी आणि समावेशक विकासावर विशेष भर दिला. अस्पृश्यता निर्मूलन, स्त्री शिक्षणाचा प्रसार, शिष्यवृत्ती योजना आणि वंचित घटकांच्या सक्षमीकरणासाठी त्यांनी प्रभावी धोरणे राबवली. त्यांनी शिक्षणाला सामाजिक परिवर्तनाचे साधन मानले. आजच्या काळात सामाजिकसमावेशन, लैंगिक समानता, आरक्षण धोरणे, अल्पसंख्याक कल्याण आणि सर्वसमावेशक विकास या संकल्पनांसाठी त्यांचे योगदान अत्यंत प्रासंगिक आहे.

समारोप :

महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचे प्रशासकीय कार्य हे केवळ बडोदा संस्थानापुरते मर्यादित न राहता भारतीय सार्वजनिक प्रशासनाच्या विकासातील एक महत्त्वपूर्ण अभ्यास ठरते. त्यांनी पारंपरिक शासनव्यवस्थेला आधुनिक, तर्कसंगत आणि लोकाभिमुख स्वरूप देऊन सुशासनाच्या तत्वांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी केली. प्रशासकीय पुनर्रचना, विकेंद्रीकरण, पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि नागरिकांचा सहभाग यावर आधारित त्यांचे मॉडेल हे प्रगतशील होते. शिक्षण, आरोग्य, स्वच्छता, कृषी आणि सामाजिक न्याय या क्षेत्रांतील सुधारणा मानवी विकासाला चालना देणाऱ्या ठरल्या. त्यांनी केवळ धोरणे तयार केली नाहीत, तर ती प्रभावीपणे राबवण्यासाठी सक्षम प्रशासकीय यंत्रणाही उभारली. त्यामुळे बडोदा संस्थान हे आधुनिक कल्याणकारी राज्याचे आदर्श प्रारूप बनले. आजच्या काळात सुशासन, पारदर्शक कारभार, नागरिककेंद्रित सेवा आणि सामाजिक समावेशन यांना विशेष महत्त्व आहे, या सर्व बाबींमध्ये महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचे योगदान अत्यंत प्रासंगिक ठरते. म्हणूनच त्यांचे प्रशासकीय तत्त्वज्ञान आधुनिक सार्वजनिक प्रशासनासाठी कायमस्वरूपी मार्गदर्शक आणि प्रेरणादायी आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची :

1) पवार निंबाजीराव, (1988), “जेव्हा गुराखी राजा होतो”, राजहसं प्रकाशन, नाशिक.
2) गोत्री काशिनाथ नारायण, (1927), “श्रीमंत महाराज सयाजीराव गायकवाड संक्षिप्त चरित्र”, सयाजी विजय व इंदूप्रकाशन छापखाना, बडोदे.
3) दांडेकर वि.पा. (1933), श्रीमंत सयाजीराव महाराज, गणेश महादेव पीरकर साहित्य सेवक छापखाना, 608 सदाशिव पेठ, पुणे.
4) फडके, रा. ग. (1998), “सामाजिक न्यायाचा इतिहास”, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे.
5) कीर धनंजय, (1957), “महाराजा सयाजीराव गायकवाड : एक प्रशासकीय अभ्यास”, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.

Publisher’s Note: *The views and opinions expressed in this article are solely those of the author(s) and do not necessarily reflect those of the publisher, editors, or the editorial board.*